

Այսպէս ըսելով կը մօտեմայ Աստուածութիւն վաճառիմ :

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐԸ : Անթիւն յաւառան :

Ներոմ կը զարմէ բլրեցով Պալատի Վարձարիմ որ լոսորիւմ մը կ'արծակի :

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐԸ (մօտեմայով Ներոմի, աւելի ահաւոր կերպով) : Անթիւն :

Ներոմ սուելի ուսով կը զարմէ վաճառիմ :

ՈՒՐՈՒԱԿԱՆՆԵՐԸ : (գրեթէ անոր գլխուն) : Անթիւն յաւառան :

Ներոմ կը փորձէ երբորդ ամզում մըն ալ զարմել վաճառիմ, ըսցէ կ'ըմայ զետիմ մուս... դած, միմյնեւ քոյր տնտեսարանը կը մթնմայ և կը պայթի որոտումն ճայթիմը :

ՎԵՐԱ ՈՂԵՐԳՈՒՄԻՆ :

ԹՐԴՄ. Հ. Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆԵՐ

ԵՒ

ՆՐԱՆՑ ՌԵՍՈՒՄԵՆՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾԸ

ԱՍՏՆ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆԵՐԻ մասին խօսել ցանկա-
ցողը, անշուշտ պարտաւարած է յիշատա-
կել ամենից տալի, աշխարհիս ամէն կողմ
ցրած ընդհանուր գնչուններին, որոնց զա-
նազան երկրներում, կոչում են զանազան
անուններով : Եւրոպայում նրանց անունում
են յանձնագիր, ցիգան, յիպի, թիւրքիայում՝
չինգեհե, Պարսկաստանում՝ կարայի և հայե-
րի մէջ՝ քաշա կամ մաղազարծ : Չր նալելով
այդպիսի տարբեր անունների, այլ և մի-
մանցից բաւական տարբերող տարազի,
բարբի և կրօնի, բոլոր այդ գնչունները, ի
թիւս որոց նաեւ հայ-բոշաները, պատկա-
նում են մի ընդհանուր ցեղի : Տարբերու-
թիւնը յառաջացել է միաշխարհի ազդեցու-
թիւններին և, իրենց գնչունների, յօգուտ
իրենց գոյութեան, ամէն տեղի պայմանների
հետ պիտութեամբ հաշտելու հանգամանքից :
Գնչուն ընդունում է այն ժողովրդի կրօնը,
տարազը և բարբերի մեծ մասը, որի մէջ

նա յաջողում է շահել և ապրել : Չր նալի-
լով յարմարելու այդքան ճկունութեան,
գնչուն ամէն տեղ պահպանել է իր ցեղա-
կան ինքնուրոյն շատ յատկութիւններ — թա-
փառականութեան ոգին, մարդաբանական
տիպարը, արհեստները և եթէ իր բուն լե-
զուի քերականութիւնը կորցրել է, յաջողել
է պահել շատ բառերի արմատներ և իր
ցեղակցի հետ խօսում է իր բուն — ազգային
լեզուով : Այդպէս են Եւրոպայի, Ռուսիոյ,
Թիւրքիոյ գնչունները, այդպէս են նաեւ հայ-
բոշաները :

Գնչուններին ընդհանրապէս՝ ուսումնասի-
րողներ եղել են շատ : Յայտնի են Բաստայանը,
Պատա, Միկելոյի, Կոպերնիցի, Արթանո
Կոլոշի և այլն : Ասիական գնչուններին՝ ա-
մենից առաջ ուսումնասիրեց Պասպատի, որ
իր հետազոտութիւնների արդիւնքը մապարեց
1870 թւին ֆրանսերէն լեզուով (*Etudes sur
les tchinghianés 1870 Constantinople*) : Այդ
հազադիտ գրքում, Պասպատին ամէն
կողմով ուսումնասիրել է թիւրք գնչունների
և մի քանի երեսներ էլ ունի հայ-բոշաների
մասին գրած :

Հայ-բոշաների մասին առաջին անգամ,
առանձնապէս խօսում է մի վենետիկան —
Հ. Ն. Վ. Սարգսեան (*Տեղեկագիր ի փոքր
և ի Մեծ Հայք*) շատ համառօտ, անաւե-
լով նոցա « խանիճաղանճ եգիպտական ազ-
գի », (Եր. 81—82) : Հ. Սարգսեանը սակաւ;
գրեթէ 20—30 տող է ներում նոցա, և եթէ
արձանագրել է 40 բառ բոշաների լեզուից,
այդ բառերն էլ նա անաւանում է մի հնա-
րած լեզուի բառեր, որոնք սակայն բուն գրչ-
չական լեզուի և սանսկրիտներին մօտ բա-
ռեր են :

Իսկ հայ-բոշաներին, ինչպէս և առ հա-
սարակ բոլոր գնչուններին եգիպտացի համա-
րելու սխալը՝ երկար ժամանակ գործել են
բոլոր գնչուաբանները : Գնչունները մոռացած
լինելով իրենց բնիկ հայրենիքը, որ նոքա
թողել էին զարբերից ի վեր, և յիշելով վեր-
ջին բնակավայր — Եգիպտոսը, իրենց իրենց
Եգիպտացիներ են անաւանել : Հունգարիայում
մինչև այժմ իսկ նոցա կոչում են *Բարաոհ
ուսթե* (Փարաւոնի ժողովուրդ) : Սակայն

ՀԱՅ-ԲՈՒՇԱ ՆՈՐԱՀԱՄԱՍ

Միկիշիշ և այլ լեզաբաններ, հիմնուելով լեզաբանական և մարդաբանական հետազոտութիւնների վրայ, գտան որ գնչուները սեմիտներ չեն, այլ արիական մի ստորին ցեղի զաւակ, Հնդկական Սիիզ երկրի չար ազգից ելած:

Գնչուները իրենք — իրենց կոչում են՝ Էւրոպայում՝ բոմ, Պարսկաստանում՝ զոմ և Հայ-բոշաները՝ լոմ անուններով: Իրենք՝ իրենց ծագումը չեն յիշում և զանազան լեզուներով են բացատրում (տես այլ մասին իմ «Հայ-բոշաներ» աշխատասիրութիւնը), բայց այլ ևս կասկածի տեղիք չէ մնում, որ նոցա լեզուն Սանտիդիսեթի շատ մօտ մի լեզու է և արիայար՝ արիական ստորին ցեղի արիպար (բոշաների գլխի չափն է՝ կանոն — 80 և տղամարդկանց 77, 40 գոն կային չափ. հետևապէս կէս կարճապոյտի, *sous brachycephale*): Կանայք աւելի լաւ արիպար ունին, առողջ, բաջ, զարկացած կազմութիւն, բան տղամարդկի. գորա պառճառն այն է, որ, բոտ հին եգիպտացաց, առեւարով զրաղւում են կանայք, թափառում են, խմբերի պաշտպաններն են կա-

նայք և տղամարդկի կատարեալ կանացի են գարձել նստական, անշարժ և դանդաղ կեանքի շնորհիւ:

Հ. Ն. Սարգսեանից յետոյ, առաջին անգամ քիչ աւելի երկար գրող և խնդրին լրջ շուքեամբ վերաբերողը եղաւ պրոֆ. Գեր. Պատկանեան, որ Ալամարեանի թոռն էր և հետեւապէս մօր կողմից՝ բոշա: (Ալամարեանի Հայրը բոշա Յովսէփն էր Պարսկաստանից): 1887 թւին Պետերբուրգում լրջ անաւ ուռեւելն մի գիրք, «Յիզաններ» վերնագրով, որի մէջ գիտնականը մի քանի խօսք է ասում կովկասի մէջ գտնուող գնչուների, այսինքն բոշաների և կարաչիւնների լեզուի մասին: Գրքի բովանդակութիւնը նախ որ Հարուստ չէ և երկրորդ՝ որ կազմած է ոչ թէ իրեն — գիտնականի հետազոտութեան արդիւնքով, այլ սորանից — նորանից Հաւաքած տեղեկութիւնների հիման վրայ: Փութապէր տեսարակ է 140 երես, որից 62 երեսը ճառում է ընդհանրապէս բոլոր գնչուների մասին և, ամփոփումն է եղած աշխատութեանց: 12 երես տեղեկութիւն Հայ և պարսիկ գնչուների մասին և ապա մի քանի

ՀԱՅ-ԲՈՒՇԱ ԿԻՆԸ ԹԱՓԱՌԵԼՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿ

Հարիւր ճիշտ ու սխալ բառեր՝ բռնաների և կարաչիւնների լեզուի։

Մական, այր. Պատականեանի աշխատութիւնը, լինելով առաջին փորձ, շատ մեծ կարեւորութիւն ունի մանաւանդ իր եզրակացութիւնների և լեզւարանական խմատասիրութեան շնորհիւ։

Այնուհետեւ, երկար ժամանակ, մինչեւ 1889 թիւ՝ ոչ մի գրուածք Հայ-բռնաների մասին։ 1889ին թիֆլիզում լոյս է տեսնում մի վէպիկ «Խաթ-Մարա» Հայ-բռնաների կենսաբից։ Վէպիկը ունի իր մէջ ազգագրական նիւթեր, սական շատ քիչ և լծերի։ Եւ մինչ վէպի հեղինակը, որ անձամբ ուսումնասիրում էր Հայ-բռնաներին, աշխատում էր աւելի նիւթեր ունենալ, 1892 թիւն մի Հայ ուրուցիչ, ուսումնասիրելով Անդրալքեր մի բուռ Հայ-բռնաներին, Մարտի մէջ ապում է մի անսխտմ և շտապով կազմուած ուսումնասիրութիւն՝ Հայ-բռնաների մասին։ Պ. Գր. Վանցեանի այդ փորձը չունեցաւ ոչ մի գիտական արժէք, որովհետեւ չունէր նախ ազգագրական գիտութեան սխտմը և ապա՝ կազմուած էր 20-30 տուն Հայ-բռնաներին միայն ուսումնասիրելով։

Այդպէս մինչեւ 1899 թականը Հայ-

ՀԱՅ-ԲՐՆԱ ԱՇԽԱՏՆԵԼԻԹ

բռնաների մասին չէր լոյս տեսել ոչ մի ամփոփ — գիտական ուսումնասիրութիւն։ Այդ թական եւ լոյս բնայեցի իմ 10 տարեայ մանրամասն ուսումնասիրութեան արդիւնքը — գիտական սխտմով կազմած և 1890ին ներկայացրի Մոսկվայի կայսերական ազգագրական ընկերութեան, ուր, աշխատութիւնը պոսակուեցաւ և յայտարարեցաւ որպէս կատարեալ։

Իմ այլ աշխատութիւնը կրում է «Հայ-բռնաներ» վերնագիրը և մանրամասնօրէն ճառում է բռնաների ծագման, մարդաբանական տիպարի, բնակարանի, կենցաղի և զբաղման, լեզուի, սովորութիւն-

ների, բանաւոր գրականութեան, իրաւաբանական սովորութիւնների մասին, ունի 400 բառերից բաղկացած բռնաների լեզու բառարան և նոյն լեզուից ոտանաւորներ ու նմուշներ։

Բազմալեզու այն ընթերցողները, որոնք առիթ չեն ունեցել կարդալու այդ աշխատութիւնը, կը ցանկային անշուշտ համոտօտակի տեղեկանալ Հայ-բռնաների մասին։ Կատարելով Բազմալեզու խմագրութեան խնդիրը, կ'աշխատիմ մի քանի խօսքով ամփոփ գաղափար տալ

ՀԱՅ-ԲՐՆԱ ԿԻՆԸ ԻՐ ՏԱՆ ԱՌԱՋ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱ ՀԱՅՈՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

ղէքսանդրոպօլ, Ախլըալը (31 տուն) Ախլըխա, Լօօի և այլն, և այլն: Ճիշտ թահաւար ու նենալ անհասար է, որովհետեւ Հայ-բոշաները շատ թափառում են և շարժական են: Ամբողջ ձմեռը նրանք գրազուում են մաղ, ըլծոց, կողով, խողանակ և այլն շինելով և երբ դարունը բացւում է, բոշա կանայք բեռնաւորած՝ լցւում են բաղաներ և գիւղեր՝ առեւարի թափառելու ժամանակ, ինչպէս բոլոր գնչուները, Հայ-բոշաներն էլ սնին նշաններ, որոնք գծում են ծառերի վրայ, յետա-

այն ժողովրդի բարբի, կրօնի և լիզի մասին, որոնց անշուշտ ամէն Հայ Հանդիպած կը լինի մեր երկրի ամէն կողմերում:

Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմերում կարելի է Հանդիպել Հայ-բոշաների: Մեծ մասամբ նրանք ապրում են Սեբաստիայի նահանգում, կեղրոն՝ Բոյրաթ աւանը: Կայ Էրզրում, Ակն, Մարգան և Փոքր-Ասիոյ ամէն կողմ: Կովկասում՝ Կարս (միջամբողջ գիւղ) Երեւան, Ա-

ՀԱՅ-ԲՈՇԱ ԳԱՆԱՅԳ ԳԵՏԻ ՄԷՋ ՇՈՐ ՆՆ ԼԻԱՆՈՒՄ

ՀԱՅ-ԲՈՇԱՆ ՄԱՂ Ե ԳՈՐԾՈՒՄ

գայ խորերին խնցնելու համար գնալիք ճանապարհի տպահովութիւնը կամ վտանգաւոր լինելը: Նրանց միակ ընտանի անասունը էշն է, որին նոքա սաստիկ սիրում են և երբեք իսկ ունին յօրինած նրա վրայ: Բոշաների բնակարանը (ուր նրանք ձմեռն են միայն կենում) մի խղճուկ խրճիթ է: Խրճիթի ամենանշանաւոր մասը՝ օջախն է (Սյանթօ), որ բացւած է պատի մէջ և ուր շարաթը մի անգամ, իր յարգանք տան մեռած անդամների, կրակ են վառում:

Քոշայի զգեստը՝ հայ զինդացու հնացած զգեստն է. բոշան չէ սիրում նոր զգեստ հագնել. նորապսակ հարսը միայն, որ 5 տարի չը պիտի թափառի, նոր է հագնուում։ Ուսկիցն զարդ երբեք չեն գործածում։ Միակ զարդը արծաթեայ կամ պղնձէ մատանին է։

Քոշան շատակեր է. սիրում է կծու բաներ և համեմեր — պղպեղ, սխտոր։ Սիրում է խմել օղի. սաստիկ ծխում է։

Քոշայի արհեստներն են — մաղ, փսիաթ, կողով և խղանակ գործել. երաժիշաներ են, անասնաբույժներ և երբեմն լաւ դարբիններ։

Քոշա կինը ոչ միայն գող չէ, այլ և վեճրին աստիճանի հաւատարիմ ամուսինն է։ Հակառակ ուսու և թիւրք գնչուների, հայքաշա կինը շատ մաքուր է և անաղարատ բարոյականի սէր. նա առիւծի դժոյժ գիտէ պաշտպանել իրեն՝ պատւին դիպչել կամեցողների դէմ։ Բայց բոշա կինը սիրում է լկաի սրախոսութիւններ անել և հայհոյել։

Քոշան սւաման սէր չունի. ոչ մի բոշա կարգաւ — գրեթէ չը գիտէ, բայց սիրում է լսել կարգալուս, եթէ իր սրտին մօտիկ գրուածքներ են։

Հայ-բոշայի լեզուն կորցրել է իր քերականութիւնը, պահել է միայն արմատները. քերականութիւնը (Հոյովումն, բայերի խոնարհումը) թիւրքահայ բարբառից է տունած։ Պարսկերէնի ազդեցութիւն բոշաների լեզուի վրայ ակնդրու է. բայց և բոշաների լեզուն բնականօրէն գնչուական լեզուի մի բարբառն է, որի կէտը յատուկ է իրենց ցեղի և միւս կէտը նման եւրոպական գնչուների լեզուին։ Այդ լեզուն հնդկա-արիական լեզուի ստորին բարբառներից մէկն է։ Իբր օրինակ ահա մի քանի բառեր. պահի—լուր. Ալ—մէկ, ալի—աչք. սեքօր—լնկոյգ. աղա—աղիւր. խոնա—շատ. գաք—առն. մառ—բերան և այլն (տես բառարանը իմ «Հայ-բոշաներ» աշխատութեան մէջ)։ Անսովորը այն է այդ լեզուի մէջ, որ բոյսերի և կենդանիների համար առանձին բառեր չունին, այլ կազմած բառեր. օրինակ՝ այծ — յունաք—բաւ (փոքրոտանի) ծղմ — որով—պանի և այլն։

Հայ-բոշաների կրօնը լուսաւորչական քրիստոնէութիւնն է, սակայն, թէեւ երեսնաց

չերմեռանդ են, ներքնապէս և զաղտնի՝ ունին հնամեայ, մի այլ կրօնի ծէսեր, որոնք քրիստոնէութեան ոչ մի նշոյլ չեն կրում։ Ո՛չ մի սնտոխապաշտութիւն, ծէս և այլն չեն բնականօրէն չունին։ Հին, իրենց բուն ազգային ծէսերից մնում է մի զաղտնի տօն, որ կոչւում է Կահաւա. Ս. Գեորգի տօնին, Ապրիլ 23ին, երբ թափառելու պիտի ելնեն, ժամադրութիւն անին մի ջրի մօտ, ուր բոլորը հաւաքում են, ամէն տուն մի գառ է մտնում և 3 օր ուտում — խմում են ու պարում։ Այսքան միայն յայտնի է մեզ այդ ծէսից։ Ամուսնանում են շուտ. 13 տարեկան աղջիկը Հարսնացու է և 15 տարեկան աղան՝ փեսացու. չհաս ասած բանը չունին և յաջողում են խաբել հայ հոգեւոր իշխանութիւնը ու շատ ազգակցական մօտիկ ամուսնութիւններ կոչել։ Այլրին, ամուսնոյ մօհաւածից 7 օր յետոյ ամուսնանում է նորից. սուղ պահել չը կայ։ Հարսանեկան հնամեայ ծէսերից մէկն է այն, որ փեսան մտնում է թոնիրի մէջ, Հարսը երեք անգամ պտտում է թոնիր շուրջը և երբ «Ել ել, կը մուրամ, ընդ կը պահէն» ասում է, նոր թոնրից ելնում է փեսան։ Երկեղեցուց յետոյ ամուսնութիւնը կնքում է տան օջախի առաջ։

Թաղումը, եթէ քաղաքի մէջ է մեռեալը, հայ ծէսով են կատարում, եթէ ճանապարհին է, առանց ո՛ր է ծէսի և աղօթքի, շաւաղով թաղում են ու անցնում։ Երանելի նոյն կերպ է. ծնող կինը երեխային խնդիւ բանում է և առոր ջրում, ինքն էլ լաացում, մահուկին մէջքին կապում և ճանապարհը շարունակում։

Պար և երաժշտութիւնը ասիական են և շատ յիշեցնում են մաւրիտանական պարերն ու երաժշտութիւնը։

Քոշաների վարիչն է ցեղապետը, որին նրանք կոչում են աթոռակալ. կայ նաեւ կառավարութեանց կողմից նշանակած մէկը, որին կոչում են ուսաաբաշի և որին բոշաները ստատիկ ասում են և չեն հնազանդւում. սաստիկ յարգում են աթոռակալին։ Ահա լատի գարձառօտ կերպով մի քանի տեղեկութիւններ հայ բոշաների մասին։ Ընդ-

արձակ և մանրամասն տեղեկութիւն ունեւնալ ցանկացողները կարող են գիմել իմ «Հայ-բաշակեր» աշխատութեան:

Այժմ մի նմուշ բոշաների լեզուի:

Այլ որով—մանուս մանչալ-լաքող ու տէրավին որով—բաղին,

Կը մանջէին որով—պաշնիւլալին գուգահէր: Մի ծեր—մարդ ձուկ—որոսացող և իր ծեր—կիւր:

Ապրում էին մեծ—ջրի եզերքը:

Սոյն պատկերները, որ անձամբ լուսանկարել եմ բոշաների մէջ, ներկայացնում են նոցա զանազան տիպարները, կին, երիտասարդ, աղջիկ, մանուկ և ծերունի, նրանց աթոռակալը, նրանց մազ գործելը և այլն:

Հայ-բոշաները հետաքրքիր, և ընդունակ ժողովուրդ են, որ ապրելով զարերից ի վեր հայերի մէջ, սկսել են սիրել հողը և զգիլ թափառականութիւնից: Ըստ վերջին ստացած տեղեկութիւններիս, կովկասում արդէն արդիւած է նոցա թափառել. մնում է նոցա հող տալ և հայ ժողովուրդը կ'ունենայ իր մէջ արիական մի թարմ ցեղ: Բռնան ո՛չ մի ազգի և ո՛չ իսկ հայի հետ չէ արեւ միմեծեւ այժմ խնամութիւն, բայց հարկաւոր է ի նկատի ունենալ որ բոշա — կիւր ներկայացնում է մի բարձր տիպար թէ՛ կազմաձորով, թէ՛ գեղեցկութեամբ և թէ՛ առողջութեամբ ու մտաւորականով:

Հայ-բոշաները հային տւել են յայտնի մարդիկ — Պրոֆ. Բ. Պատկանեան, Ալամզ զարեան լարդապետ, Շիրաւոզատէ և այլն, այնպէս, ինչպէս Էւրոպային տւել են յայտնի երաժիշտներ և հրապարակախօսներ եւս:

Հայ-բոշաների մասին գրականութեան մէջ կան ուրեմն հետեւեալ գրքեր:

A. Paspati — *Études sur les tchinghanés*. 1870

Հ. Ն. Վ. Սարգսեան. Տեղագրութիւն ի փոքր և ի մեծ հայս, Վենետիկ.

«Циґаны» Բ. Պատկանեանի.

«Խաթ—Սարա» — Վէպ Վ. Փափազեանի.
«Սանթո»)))

«Հայ-բոշաների լրաններում» Վէպ, նոյն հեղինակի,

Գր. Վանցեանի յոյուածները «Մուրճում».
«Թորոս Աղբար» Հատ. I. Գ. Վ. Սրանեանի. (3 երես)

«Ազգ. Հանգէս» Ե. Լալայեանի (3-4 երես)

«Հայ-բոշաներ», ազգագրական ուսումնասիրութիւն, Վ. Փափազեանի:

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

Ե Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

ԵՋՄԻԱՅԻՆԱՅ շէնքերուն առաջինը՝ վանքին մեծ բառանկեան կեդրոնին մէջ է, և մեր տեսածին համեմատ, կը կարծուի թէ բուն Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կառուցեի Ք զայն: Փրկչին իջած տեղը, և թակով զարկած արձակ գետինը՝ շէնքին գրեթէ մէջտեղէն է, ուժ հին աստիճան կոփածոյ սալաքար մը՝ դրուած էր, Յ ոտք բառակուսի և հինգ ոտք հաստութեամբ¹: Կ'ըսուի թէ այս քարը դրուել է փոխանակ այն առաջին մարմարեանին զոր նոյն ինքն Ս. Գրիգոր գերեւ էր, և Շահ Ապպաս առեր տարեր է: Որքեւ տասներորդ դարուն առաջին քառորդին մէջ՝ Առտուածատուր կաթողիկոսի ժամանակ, այդ սրբալոյսին վրան բնաւոր խորան մը դրուած էր, որ դեռ եւս կայ գմբէթին տակ, և այդ սեղանին վրայ տարածուած է՝ Դաւթեփ մարմարեանէ սփռնելու վրայ հաստատուած ամպհովանի մը. կ'երեւի թէ Եղիազար կաթողիկոսին սպարազայն ծրարով շինածին յաջորդներ է այդ շէնքը:

Ընթերցողս չեմ կրնար հրաւիրել՝ որ այդ կարողիկէին ճարտարապետութեան վրայ զարմանայ, թէպէտեւ ներքին կողմը բաւական գեղեցիկ է իրեն բնարձակ տարածութեամբ, կեդրոնական գմբէթով և չորս խորաններով, որոնք ներքին կողմի մէյմէկ կէտը զրաւած են: Ս. Հովսեփսէի եկեղեցւոյն

1. Հմտ. Chardin (éd. Langlès, Paris, 1811, 8. vol. II. p. 175). — Նշուպէս Tavernier (Գեղ. Գ.):